

Давня та нова історія України

А. Л. Зінченко

«...ВПРОВАДИВ НАРОДИ ПІД ЄДИНЕ ПОВІДДЯ СВОЄ»: (володар-завойовник та відносини між народами за «Сокровенним сказанням»)

Пам'ятка давньомонгольської літератури XIII ст. «Сокровенне сказання монголів» дає можливість розкрити найрізноманітніші пласти монгольської культури й суспільного буття в добу переходу монголів від родового ладу до державного устрою та бурхливого прориву монголів на арену міжнародної політики. Власне з виходом монголів на історичну арену та їхніми грандіозними завоюваннями можна вперше говорити про таке явище, як світова політика, оскільки навіть такі масштабні завойовницькі імперії давнини, як Давньоперська чи держава Александра Македонського, або Римська імперія мали за своїми територіальними засягами і впливами помітно менші масштаби. Перекладач і публікатор пам'ятки А. С. Козін висловлює припущення про те, що «Сокровенне сказання» в тій редакції, що дійшла до нас, можливо являє собою скорочений ізвод дещо пізнішого загальнодержавного засекреченого зведення зводу, що був відомий під назвою «Altan Debter» і являв собою, очевидно, офіційне літописне зведення юаньської династії» [1, с.64]. Очевидно, цим і пояснюється друга назва твору – «Таємне сказання».

Академік В. В. Бартольд визначаючи жанрові параметри цієї пам'ятки називає її епічною хронікою, відносячи її водночас і до творів літературної творчості й до творів історичного характеру. Він наполягав на перекладі її заголовку як «Сокровенне сказання», оскільки мета її – «стати заповітним переказом дому Чингіз-хана, його історією, оскільки це сказання справді сокровенне джерело оповідей про похмурі події, що відбулися всередині одного роду, однієї сім'ї, однієї кості». Багато фрагментів твору можуть бути віднесені до розряду так званої народної лірики. Разом з тим, ціла низка віршованих фрагментів є близькими до народної лірики, інші ж – мають ознаки штучного складання придворними поетами й співцями. Віршованою мовою часто подаються й так звані «посольські слова», які слід було передати адресату (як правило, це суперник Чингізхана на лідерство або вождь конкурентного племені чи племінного союзу). Автор хроніки подав у тексті також і справжні укази й розпорядження та акти, яким, наприклад, є акт про призначення 95 тисячників, з точним переліком їхніх імен і походження, а також досить точний розлогий перелік географічних назв Середньої Азії та Русі тощо. Загалом С. А. Козін зазначає, що «Таємне сказання» є в деякому роді універсальним за своїм умістом твором монгольської літератури, включаючи в себе різноманітні елементи: і документально-історичні й епічні, й елементи літературної лірики, і повісті й навіть зачатки драми й трагедії» [1, с.46].

Значне місце в творі займає зображення трагічної боротьби між двома чільними вождями монголів – Чингіз-ханом та його найближчим другом дитинства й побратимом (андою) Чжамухою, але загалом зміст пам'ятки загалом є незмірно ширшим. Її текст дає змогу простежити особливості світосприймання монголів та характерні риси мислення Чингізхана, його оточення й суперників в царині тих відносин з сусідніми племенами, народами й державами, які ми нині назвали б політичними.

Вітаючи перехід на свій бік колишніх прибічників Чжамухи, Чингізхан пов'язує це з волею Неба. «Благоволінням Неба і Землі, що примножують мою силу, ви відійшли від анди Чжамухи, душею прагнучи до мене й вступаючи в мої дружини...» (III, § 125) [1, с.111]. Цей мотив небесної обраності й особливого призначення Чингізхана виразно підкреслюється в «Таємному сказанні». У свідомості Чингізхана мотив небесного покровительства тісно переплітається з головною метою – створення мегадержави, яка підпорядковувала б собі різні народи. Вже під 1206 р., після розгрому основних

супротивників Чингіза – татар, меркитів, керейтів і найманів, – записані слова Чингіз-хана: “Нині, коли я перед лицем Вічної Небесної Сили, будучи примножуваний в могуті своїй небесами й землею, спрямував на шлях істини різномовну державу й *впровадив народи під єдине повіддя своє*, і ви засновуйте для мене гвардію” (X, § 224) [1, с.168]. Цю основну ідею Чингіс-хана висловлено ним ще з більшою ясністю й силою під кінець життя, в пору шукання еліксиру безсмертя, в листах до даоського філософа Чан-чуня: “В сім років здійснив я велику справу, я у всіх країнах світу утвердив єдинокоролівство... За непокірність володарів (державців, глав) я громлю грізно... Я вживаю сили, щоб досягти тривалого спокою тимчасовими трудами, сподіваючись зупинитися, як тільки серця упокоряться мені. З цією метою я несу й виявляю грізну велич й перебуваю серед колісниць і воїнів... Небо відкинуло Китай за його надмірну гордість і розкіш...” [1, с.36].

Придворний мудрець і поет Коко-Цос зазначає, що Чингізхан, докладаючи сил до творення єдиної держави був продовжувачем справи батька:

*“Батько твій цар,
Великий улус створюючи,
Чорної голови своєї не щадив.
Чорну кров свою відрами лив,
Чорних очей ніколи не закривав,
Тонких вух на подушку не клав:
На рукаві він при потребі дрімав.
Спрагу слиною своєю тамував,
Голод Десною між зубів гамував.
Піт від лоба до підощв доходив,
А від підощв до лоба піднімався...”*

Очевидно, що для розуміння мотивації спрямованості зовнішньої політики Монгольської держави необхідно враховувати, що це була держава Чингізхана з притаманними саме йому особистісними рисами. Відомо, що у дев'ять років Темучжин пережив тяжку втрату: його батька Єсугея було отруєно багатрами найсильнішого монгольського племені – татар. Але саме батько Єсугей більше всіх любив, жалів і розумів хворобливого Темучжина, називаючи його своїм “єдиним сином”. Мати ж і брати все життя сторонилися владного, дратівливого й невірноваженого батькового улюбленця. Над Темучжином тяжів сімейний переказ, неначе він народився з кривавим згустком в руці, у чому вбачалася якась страшна фатальна приреченість. Імовірно, що в його душі цей знак трансформувався в усвідомлення його особливої місії на землі [1, с.65]. Епос-хроніка розповідає, як біля праху батька Темучжин “упав ниць на землю й гірко ридав і тужив, а старець Чарха втішав його, вказуючи на суджену йому місію: організувати військо і з його допомогою Монгольську державу. Старець Чарха вказав йому на єдиний надійний засіб: зміцнити охоронне військо, яке існувало тоді при дворах усіх значних монголів і яке мало назву *тукхурга* або *турхау* [1, с.66].

Виконання Чингізом цих заповітів старця й становить головний зміст діяльності Чингізхана, як її подано в “Сокровенному сказанні”. Чингізхан докладає зусиль до розгортання дружини *турхаудів* в особливий охоронний корпус, який при возведенні його в хани досягає вже 10 тис. осіб і становить основне ядро для побудови справжньої армії. Але при цьому Чингізхан поставив мету надати цій військовій структурі особливого динамізму, перенісши на неї систему організації родових облав на дикого звіра. Ця ідея й тверде її втілення в життя надалі й стало основним фактором його переможної ходи по всіх країнах тодішнього світу, величезна більшість яких навіть і в суто воєнній культурі стояла значно вище монголів. Перетворення у систему військово-державної організації армії за зразком облати на дикого звіра стала вирішальною в стратегії завоювань Чингізхана. “Ми маємо точні і ясні свідчення про військові облати на звіра цілими армійськими з'єднаннями кавалерії й піхоти, які в найважчих умовах гобійських пустель і дрімучої гірської тайги здійснювали операції охоплення й оточення звіра на просторі в декілька сот чи навіть тисяч кілометрів, – зазначає С. А. Козін. – В інструкціях Чингізхана, які він давав армійській групі Субеетая, що вирушала в далекий похід на Русь, міститься, як це ми бачимо з напіввпевненої оповіді “Сокровенного сказання” (§ 199), передовсім вказівки на облатні полювання військ, які таким чином з першого ж дня походу переходять в наступ на звіра, перш ніж зустрінуть і вступають у бій з військами справжнього супротивника” [1, с.68].

У “Сокровенному сказанні” відбито уявлення про вище призначення Чингізхана, що виявилось ще з юних років [2, с.92]. Це особливе покликання виявилось й при обранні Чингісхана проводирем монголів: “Небо з землею змовилися, Нарекли Темучжина царем царства. Нехай, каже, візьме в управління царство” (§ 121) [2, с.107]. І далі: “Коли він спрямував на шлях істинний народи, що живуть за повстаними стінами, то в рік Барса (1206) відбувся сейм, і зібралися біля витоків річки Онона. Тут

воздвигли дев'ятибунчужне біле знамено й нарекли ханом – Чингізхана...” [2, с.158]. Він наголошував, що буде “перетворювати всенародну державу” ... “з допомогою Вічного Неба” [2, с.159].

Ідеологічні та організаційні засади імперії Чингізхана багато в чому визначалися особливістю того етапу суспільних відносин, на якому перебували монголи на початку XIII ст., а саме етапу розкладу родового ладу. Як зазначає В. Бартольд, на щойно утворену монгольську державу було перенесене поняття про родову власність, що панувало в приватному житті, і тому ця держава почала вважатися власністю всього ханського роду [3, с.118]. У цьому ж зв'язку згаданий дослідник розглядає й розпад імперії Чингізхана, наголошуючи на процесах розпаду роду як основної суспільної одиниці у кочових племен. Колосальне збагачення Чингісового роду в ході мегамасштабних завоювань створило нову ситуацію, за якої окремих членів роду вже не потребував інших, а це неминуче ослаблювало родову солідарність. “Внаслідок розширення меж імперії, тобто спільної власності Чингізидів, такий момент настав для ханського роду; окремі царевичі здобули можливість підтримувати свою владу в підкорених областях без своїх родичів; не стримувані більше впливом такої могутньої, однаково авторитетної для всіх особи, якою був Чингіз-хан, вони невдовзі стали главами самостійних держав, між якими невдовзі почалася братовбивча війна” [3, с.119], – зазначає Бартольд.

“Влада” й “права” давньомонгольського хаана до певної міри нагадує те, що звичайно є прерогативою отамана розбійницької ватаги. Давньомонгольський хаан і ставав, головним чином, на час війни, тобто для наїздів, набігів, розбою. Монгольський хаан мав права й обов'язки, майже винятково лише під час війни й облавного полювання, у двох найважливіших заходах, спільних для племені, для низки родів. “Ми вирушаємо на полювання і вбиваємо багато ворогів”, – сказав сам Чингіз-хан у своїх Біліках. ...Чингізхан відповідає на слова богатирів, відзначаючи, як він виконував права й обов'язки хаана: “Я брав багато табунів, стад, кибиток, жінок і дітей народу й віддавав їх вам; для вас я на степовому полюванні влаштовував перехід і облаву і гнав у ваш бік гірську дичину”.

Звичайно, проводир з такими “правами й обов'язками” не може бути названим ні государем, ні царем і т. п. В ту пору монголи не знали ще інституту царської, ханської влади, вона щойно народжувалася. Ніколи не був царем і так званий Ван-хан керітський [4, с.81].

Кадан-тайши* послав до Тудур-білгечигина, з племені меркит, послів із звісткою: “давайте укладемо між собою союз і будемо разом попірати ногами розлогі високі пагорби, разом проходити великими дорогами в країні й перебуватимемо в єднанні один з одним!” [5, с.37]. Процес, що спостерігався протягом досить тривалого часу й завершився об'єднанням родів, племен і поколінь, “поколінь, що живуть у повстяних кибитках” й почасти “лісових” і створення кочової держави, яка, з одного боку, була союзницею й покровителькою торговельного капіталу культурних осілих народів, а з іншого, – ще довго продовжувала вести себе щодо цих культурних народів як розбійницька зграя [4, с.86].

Нерозвиненість адміністративних органів усвідомлював і сам Чингіз, який напередодні цзиньської кампанії наставляв синів і молодших братів: “Вивчайте різні закони; порівнюючи, пристосовуйтеся до них! Для різних справ потрібні досвідчені вчені люди! Та людина вища за численних людей, яка знає закони держави...” [6, с.28].

Постійна загроза повстання в тилу змушувала Чингісхана шукати союзників за межами доменіальних кочовищ. По сусідству з монголами жили тюркомовні народи, більша частина яких не зазнала трагічних наслідків міжплемінної війни XII–XIII ст. на схід від Алтаю. Але щоб привабити ці народи на свій бік, необхідно було використати політичні ідеї й гасла, історично близькі й зрозумілі тюркам, і передовсім проголосити створення кочової імперії, у якій знайшлося б місце всім народам, “що живуть за повстяними стінами”, тобто відродити об'єднавчу традицію. Таким чином, ненадійність монгольського тилу змусила уряд шукати зближення з сусідами-тюрками [6, с.31].

На початку XIII ст. тенденція до об'єднання кочових племен продовжувала існувати. Найманський Даян-хан, дізнавшись про піднесення Темучжина, заявив: “Я чув, що дехто на сході має намір оголосити себе імператором... На небі немає двох сонць, чи ж може народ мати двох володарів?!” Тобто він вважав себе володарем всіх кочовиків безвідносно до їхніх етнополітністичних характеристик. І монголи, і тюркомовні наймани, і, ймовірно, решта кочових мешканців Центральної Азії вважалися одним “народом”, у якого має бути один хан. Отже, у передімперські часи тут побутувала концепція об'єднання, подібна до хунської [6, с.46].

Встановлення влади Чингізхана відбувалося в запеклій боротьбі з племінними вождями інших племен, у ході яких окремі племена були розбиті й розпорошені, інші – включені в процес формування монгольського етносу і монгольської держави. Утверджуючись як лідер в новій соціополітичній структурі, Чингізхан переступив також через такий традиційний родовий інститут як побратимство (боротьба з Чжамухуою) та утверджував принцип особистої відданості йому як вождеві нової спільноти. Цей процес централізації монгольського соціуму й формування держави потребували концептуального

* Один із синів Кабул-хана. Кабул-хан – третій предок Чингізхана

оформлення політичних ідей, що обґрунтовували необхідність центральної влади та особливої ролі самого Чингісхана.

“Таємне сказання” дає можливість з’ясувати основні положення монгольської концепції про правителя як носія ідеї порядку та про його вище призначення. Ці уявлення виходили з шаманської концепції єдиного Тенґрі (Неба) й тому їхні укази, як правило, починалися з усталеної фрази – “Силою Вічного Неба” [7, с.68]. У системі цих уявлень провідна роль належала Небу – неперсоніфікованому божеству, що мало здатність творення, впливу й вищої санкції. Культ Неба, за свідченням китайських історичних хронік, існував у хунну й багатьох тюркських та монгольських народів Центральної Азії в перші століття нашої ери: ухуань, сяньбі, жуань-жуань та ін.

Воля Неба є визначальною в ході світовпорядження, цим і пояснюються неодноразові апелювання до нього: “Нехай буде воля Вічного Неба!”, або: “О, Вічне Небо, твоя воля” [8, §172]. Небо найчастіше зустрічається в парі з землею, проте примат у творенні належить Небу, якому належить “Вічна Небесна сила” [8, §224]. Сила й могутність як вирішальні чинники у відносинах між племенами, як і загалом у міжнародних відносинах, неодноразово пов’язуються з небесними наданнями. Так, остаточну перемогу над меркитами 1204 р. Темучжин пов’язував з Вічним Синім Небом, яке примножило силу й могутність монголів. Після перемоги над меркитами в союзі з Тоорил-ваном і Чжамухою Темучжин говорить: «Небо з землею нам потугу примножували. Тенґрій могутній прикликав, а Земля – Мати-Етуген – на грудях пронесла» [8, §113]. Подальші перемоги Чингісхана також пов’язуються з допомогою неба. Саме Вічне Небо примножило “силу” Чингісхана й передало до його рук тангутського Бурхана: “Небеса й земля примножили сили наші, ось і ми сокрушили сартульський народ” [8, §260]. Отже, саме сакральна “сила” Вічного Неба примножує “силу” монарха, що сприяє організації соціуму.

Силова енергетика переноситься й на монгольського володаря. За “Таємним сказанням”, ханом може бути той, хто має “силу”: “Не маєш сили, так нічого й ханом бути” [8, §260]. Порівнюючи розуміння впливу сили *де* монарха в китайській традиції з монгольським трактуванням “сили”, Т. Д. Скринникова зазначає: “Є ще одна властивість “сили” правителя, що має аналогії з проявом сили *де* монарха в китайській політичній традиції: сила *де* одержує підтримку знизу, а “сила” (kūšū) хана збільшується коштом приєднання “сили” підданих” [9, с.71].

У “Таємному сказанні” можна виразно побачити трансформацію провідних мотивів зятятньої боротьби Темучжина: від боротьби за виживання й порятунків від знищення татарами, пошуку покровителів і союзників до самоутвердження й здобичництва, помсти за колишнє приниження й поневіряння, а далі – боротьби за ліквідацію конкурентів та розширення сфери влади [9, с.144]. Прагнення нових обширів панування супроводжується формулюваннями про вище поклонання Чингісхана: “Нині, коли я, примножуваний перед лицем Вічної небесної сили, примножуваний землею, спрямував на шлях істини різномовну державу і ввів народи під єдині бразди свої” [8, §224]. Його світовпоряджувальна місія здійснилася після завершення облаштування монгольської держави: “Народи довкола замиривши... Світ перед тобою схилився” [8, §202]. Важливим етапом у цьому було підпорядкування кочових народів: “він спрямував на шлях істинний народи, що живуть за повстаними стінами...” [8, §201].

Ідея консолідації всіх номадів довкола каганського дев’ятикінцевого знамена стала відомою в сусідніх країнах і відбилася, зокрема, у тибетських творах: “Хорський Чингіз стає Согським царем” (“хори” – монголи, “сog” – тибетська назва кочовиків узагалі) [8, §201].

Прийнявши монарший сан, Чингіз нарів свій народ “көке монгол” (“сині монголи”). В епітеті “сині” дослідники бачать то уявлення про панівне становище щодо інших народів, то вказівку на впертість і твердість, то знак небесного покровительства. Однак семантика терміну “көке” ширша простого кольоропояснення. А. Н. Кононов і О. Грицак довели, що в алтайських мовах поняття “синій” рівнозначне поняттю “східний”. До XIII ст. такий термін використовувався в тюркських каганатах VI–VIII ст. для позначення східних тюрків. Чингісхан об’єднав усі монгольські племена й вони стали “көке”. Якщо трактувати це поняття як «східний», то можна припустити й наявність західних підданих. У степах на захід від монгольських кочовищ проживали тюркомовні народи, і виходить, що саме їхня земля розцінювалася як друга частина майбутньої держави.

Виникає питання: які ж народи могли сприйматися як носії старої степової державності? Очевидно ті, які свого часу на руїнах тюркських каганатів, чи водночас з давніми тюрками утворювали свої держави. Це киргизи, уйгури, карлуки й кимаки. Не лише історичний досвід цих народів, але й їхня військова сила становила цінність для монгольського уряду. Кінні полчища тюрків, прекрасно знайомі з методами ведення битв у степу, часто були серйознішим супротивником для монголів, ніж ополчення осілих держав. Саме сибірські й східнотуркестанські народи мали стати першими підданими Чингісхана поза Монголією на приєднаних територіях, забезпечити постачання й поповнення армії й скарбу, надати досвідчені кадри для управління імперією [6, с.47].

Монгольське гасло “єдності” продовжувало діяти і в період вторгнення Чингісхана до Мавераннахру. Чутка про милостиве ставлення кагана до уйгурів і карлуків докотилася, очевидно, і до

шахських гвардійців-кипчаків. Повірівши в ідею “спільності кочовиків” й вважаючи за краще поміняти сюзерена й тим уникнути загибелі, вони здавали монголам середньоазійські міста і невдовзі зазнали винищення. Таджикисько-тюркські незгоди в державі Хорезмшахів вплинули й на невдалий підсумок боротьби останнього хорезмшаха проти завойовників. Пропаганда “єдності” була спрямована головним чином на привернення на бік монголів частини знаті Хорезмського царства – намісників, воєначальників, проводирів кипчацьких племен... Ідея тюрко-монгольської “єдності”, як бачимо, у період монголо-хорезмійської війни вже втратила свою актуальність і висувалася як лицемірне гасло для розколу ворожих сил – шахських військ. Але що цікаво: в середовищі кипчаків вона знаходила відгук. Це яскраво виявилось в ході рейду Чингісових полководців-темників Субедея й Джебе по Північному Ірану, Закавказзю, Північному Кавказу й південноруських степах у 1222–1223 рр.

Коли військо Субедея і Джебе вступило до Азербайджану, то якийсь тюрк Акуш, “зібравши мешканців цих гір і степів, туркмен, курдів та інших”, приєднався до монголів, які були “прихильні до нього внаслідок спорідненості”. Проте в першому ж бою з грузинами рать Акуша була призначена в авангард, і багато довірливих “туркмен” полягло. Опинившись на Північному Кавказі, у Дагестані, монгольські тумани зустріли об’єднані проти них війська половців (кипчаків) та аланів. Темники звернулися до кипчаків: “Ми й ви один народ і з одного племені, алани ж нам чужі, ми укладемо з вами договір, і вам нічого допомагати їм”. Субедей і Джебе розбили покинутих кипчаками аланів, а потім напали на своїх “одноплеменців” і дочиста їх пограбували. Після дагестанських подій розмова про монголо-кипчацьку “спорідненість” чи “єдність” вже не велася. Східний Дешт-і-Кипчак був блискавично окупований загонами Джучі. У західній частині кипчацького степу опір монголам носив локальний характер. Зауважимо, що кипчаки не були спорідненими монголам ні за походженням, ні за мовою.

Кочовики наочно переконалися в підступності воєначальників Чингізхана. Не дивно, що половці Дикого поля охопила паніка при появі в південно-руських степах Субедея й Джебе, які в переговорах з Києвом вже не приховували своїх зазіхань на “поганих половців” як на своїх холопів і конюхів. Монгольські послы в 1223 р. говорили руським князям: “Чули ми, що половці багато вам зла сотворили; через те й ми їх б’ємо”...

Після 1223 р. гасло “єдності”, мабуть, втратило актуальність і вже не використовувалося. Субедей і Джебе вивели війська зі Східної Європи. Всі тюркські народи, які пізніше опинилися на шляху монгольських армій [6, с.58].

Таким чином, «Сокровенне сказання» дає можливість простежити зміну в спрямованості діяльності Чингізхана та його оточення: від боротьби за виживання й порятунку від знищення татарами, пошуку покровителів і союзників до самоутвердження й здобичництва, помсти за колишнє приниження й поневірвання, а далі – боротьби за ліквідацію конкурентів та розширення сфери влади аж до якнайширших засягів панування. В ідеології зовнішньої політики Чингізхана поєднувалися концепти його особливого призначення та покровительства Вічного неба й особливої світовпоряджувальної місії, перейнятих від китайських політологів, й суто практичні пропагандистські конструкції, на зразок єдності народів, «що живуть за повстятими стінами», тобто кочовиків. Гнучке застосування цих ідеологем стало важливою складовою успіху завоювань Чингізхана.

Джерела та література

1. Козин С. А. Сокровенное сказание: Монгольская хроника 1240 г. – Т. I: Введение в изучение памятника. – М.; Л., 1941.
2. Юань чао би ши: Монгольский обыденный сборник. – Т. I: Введение в изучение памятника. Перевод, тексты, глоссарии. – М.; Л., 1941.
3. Бартольд В. Образование империи Чингиз-хана // Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. – Т. X. – 1896. – СПб., 1897.
4. Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Л., 1934.
5. Рашид-ад-дин. Сборник летописей: В 3 т. – Т. I. – Кн. 2. – М.; Л., 1952.
6. Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи. – М., 1993.
7. Скрынникова Т. Д. Сакральность правителя в представлениях монголов XIII в. // Народы Азии и Африки. – 1989. – № 1.
8. Сокровенное сказание: Монгольская хроника 1240 г.
9. Докладніше про особистість Чингізхана див.: Кычанов Е. И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. – М., 1973; Його ж. Чингис-хан как личность // Общество и государство в Китае. 21-я научная конференция. Тезисы докладов. – Ч. 2. – М., 1990.

Summary

In the article the leaflet of the Ancient Mongolian Literature of the 13th century is analysed, which was composed during the period of the Mongolian conquest. It describes the opposition of two famous Mongolian leaders Chingiskhan and his friend Chzhamukhi. In the author's opinion this work reflects social political and mental peculiarities of the Mongolian society best of all.